ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 10.25 / 2025

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-6, ISSUE-2

TERMINOLOGIK TIZIMLAR VA ULARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Djumashev Atadjan Ashirbayevich
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Djumashev 1976@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada terminologik tizimlarning shakllanishi, ularning tuzilishi va lingvistik jihatlari tahlil qilinadi. Terminologik tizimlar har bir fan sohasining asosiy leksik birligi hisoblanib, ular aniqlik, izchillik va mantiqiylik kabi mezonlarga asoslanadi. Maqolada terminlar paradigmasi, ularning semantik tuzilishi, so‘z yasash usullari hamda tarjima jarayonidagi o‘ziga xosliklar yoritilgan. Shuningdek, o‘zbek tilidagi ayrim terminologik tizimlar misolida lingvistik xususiyatlar amaliy jihatdan ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *terminologik tizim, lingvistik xususiyat, termin, so‘z yasash, semantika, fanlararo terminlar, standartlashtirish, tarjima*

Abstract: *This article analyzes the formation of terminological systems, their structure and linguistic aspects. Terminological systems are considered the basic lexical unit of each branch of science, based on such criteria as accuracy, consistency and logic. The article covers the paradigm of terms, their semantic structure, ways of making words, as well as specifics in the translation process. Also, on the example of certain terminological systems of the Uzbek language, linguistic features are considered in practical terms.*

Key words: *terminological system, linguistic feature, term, word making, semantics, interdisciplinary terms, standardization, translation*

Аннотация: *В данной статье анализируется формирование терминологических систем, их структура и лингвистические аспекты. Терминологические системы считаются основной лексической единицей каждой отрасли науки и основаны на таких критериях, как точность, согласованность и логичность. В статье рассматривается парадигма терминов, их семантическая структура, способы словообразования, а также особенности процесса перевода. Также на примере некоторых терминологических систем узбекского языка будут рассмотрены лингвистические особенности с практической точки зрения.*

Ключевые слова: *терминологическая система, лингвистический признак, термин, словообразование, семантика, междисциплинарные термины, стандартизация, перевод*

Termin – biror kasb yoki sohaga doir tushunchani anglatadigan, lug‘aviy ma’nosi aniq ta’riflangan, ishlatilishi ma’lum doira bilan cheklangan so‘z. Termin so‘zi grekcha “*terminus*” so‘zidan olingan bo‘lib, “*chek*”, “*chegara*” degan ma’noni bildiradi [1. 104].

Terminologiya har qanday fan sohasining asosiy tushunchalarini ifodalovchi birliklar tizimidir. Har bir ilmiy yo‘nalishda aniq va izchil terminlardan foydalanish, ilmiy fikrning to‘g‘ri va ravon ifodalanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Terminlar nafaqat fan va texnika rivoji, balki ijtimoiy hayotda ham ma’lumot uzatish vositasi sifatida muhim o‘rin egallaydi. Bu jihatdan qaralganda, terminologik tizimlar muayyan fan sohasining konseptual asoslarini tashkil qiladi va ularning tilshunoslikdagi o‘rni alohida tahlilni talab qiladi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 10.25 / 2025

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-6, ISSUE-2

Terminologik tizimlar o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni semantik, grammatik, morfologik va fonetik jihatdan o‘rganish terminlarning to‘g‘ri va izchil ishlatilishini ta’minlaydi. Til taraqqiyoti bilan birga terminlar ham rivojlanadi, ularning tarkibi kengayadi, semantik jihatdan boyiydi va yangi so‘z yasash usullari paydo bo‘ladi. Shuningdek, terminlarni boshqa tillardan o‘zlashtirish jarayoni, ularning milliy tilga moslashtirilishi va standartlashtirilishi ham muhim masalalardan biridir.

Terminologik tizim bu muayyan fan, texnika yoki ijtimoiy soha doirasida qo‘llaniladigan atamalar (terminlar) majmuasidir. Bu tizim o‘zaro bog‘langan, izchil tuzilgan terminlar guruhidan iborat bo‘lib, har bir atama aniq bir tushunchani ifodalaydi. Terminologik tizimlarning shakllanishi bir vaqtning o‘zida tilning ichki imkoniyatlariga va fan sohasining rivojlanish sur’atlariga bog‘liqdir.

Terminlar asosan uch yo‘l bilan shakllanadi: *so‘z yasash, o‘zlashtirish* va *kalkalash.* Har bir usulning o‘ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

So‘z yasash orqali termin yaratish. Bu usulda yangi terminlar tilning ichki vositalari – qo‘shimchalar, so‘z birikmalari yoki qisqartmalar yordamida yaratiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘poyoq”, “yoritkich”, “tovush uzatkich” kabi terminlar so‘z yasash orqali vujudga kelgan. Bu yo‘l orqali yaratilgan terminlar milliy tilga mos, o‘quvchilar va mutaxassislar uchun tushunarli bo‘ladi.

O‘zlashtirish. Fanlararo hamkorlik va globalizatsiya jarayonida xorijiy tillardan, ayniqsa, ingliz, rus, arab tillaridan o‘zlashtirilgan terminlar ko‘paymoqda. Masalan, “kompyuter”, “internet”, “monitor”, “scanner” kabi so‘zlar ingliz tilidan to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zlashtirilgan. Bunday terminlar tez orada xalqaro leksikaga aylanadi va ko‘p tillarda bir xilda ishlatiladi.

Kalkalash. Bu usulda xorijiy til terminining ma’nosi saqlangan holda, uning har bir komponenti tarjima qilinadi. Masalan, rus tilidagi “самолёт” so‘zidan kalkalangan “havo kemasi” yoki “uchuvchi vosita” atamalari. Bu usul xalqaro tajribani milliy til doirasida ifodalash imkonini beradi.

Terminlar tizimi va ichki tuzilmasi. Terminologik tizimlar ichki tuzilma jihatidan ierarxik bo‘lib, ular umumiy tushunchalardan tor doiradagi maxsus tushunchalargacha tarmoqlanadi. Masalan, “biologiya” fani umumiy tushuncha bo‘lsa, uning ichki terminlari – “genetika”, “mikrobiologiya”, “ekologiya” kabi yo‘nalishlar orqali batafsil aniqlanadi. Har bir yo‘nalishda esa o‘ziga xos terminlar tizimi shakllanadi. Shuningdek, terminologik tizimlar paradigmatik, ya’ni bir sohada mavjud bo‘lgan terminlarning o‘zaro bog‘liqligi va sintagmatik (terminlarning matn ichida birikish usuli) xususiyatlarga ham ega.

Terminologik tizimlarning lingvistik xususiyatlari. Terminologik tizimlar oddiy leksik birliklardan farqli ravishda aniq va qat’iy semantik chegaraga ega bo‘lgan til birliklari hisoblanadi. Ular tilning umumiy qonuniyatlariga asoslangan bo‘lsa-da, o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarga ham egadir. Bunday xususiyatlar terminlarning semantik, grammatik, morfologik va fonetik jihatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Semantik xususiyatlar. Terminlar ko‘pincha bir ma’nolilik (monosemiya) tamoyiliga asoslanadi. Ilmiy atamalar kontekstga bog‘liq bo‘lmasdan, har doim bitta ma’noni bildirishi zarur. Bu ularni ommalashgan, ko‘p ma’noli so‘zlardan farqlab turadi. Misol uchun, oddiy tildagi “tarmoq” so‘zi ko‘p ma’noli bo‘lishi mumkin, lekin ilmiy sohada “kompyuter tarmog‘i” degan termin faqat bitta, aniq ma’noni bildiradi. Biroq ayrim hollarda terminlar ham semantik kengayish yoki ko‘chma ma’noda qo‘llanish holatlariga duch keladi, ayniqsa ular umumxalq tiliga kirib borayotgan bo‘lsa. Shuning uchun terminologik tizimda semantik izchillikni ta’minlash muhim hisoblanadi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 10.25 / 2025

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-6, ISSUE-2

Grammatik va morfologik xususiyatlar. Terminlar grammatik jihatdan ko‘pincha ot so‘z turkumiga mansub bo‘ladi, chunki ular asosan obyekt, jarayon yoki tushuncha nomini bildiradi: “fotosintez”, “elektron” va boshqalar. Shu bilan birga, sifat (masalan, “nurlantiruvchi”), fe’l (“oksidlanmoq”) va boshqa turkumlarga mansub terminlar ham mavjud. Morfologik jihatdan terminlar so‘z yasovchi vositalar – qo‘shimchalar, juftlash va birikmalar orqali hosil qilinadi.

Fonetik va grafik xususiyatlar. Terminlar fonetik jihatdan ko‘pincha qiyin talaffuzga ega bo‘ladi, ayniqsa o‘zlashtirilgan hollarda. Masalan, “radiatsiya”, “genotip”, “refraktsiya” kabi atamalar ko‘p hollarda talaffuzdagi noaniqliklar sababli noto‘g‘ri ishlatiladi. Shu sababli ularni talaffuz qilish, yozishda yagona grafik shaklga keltirish (standartlashtirish) zarur. Grafik jihatdan terminlar aynan qanday yozilishi kerakligi ham muhim masala bo‘lib, bu ularning rasmiy hujjatlar va darsliklardagi yagona shaklda qo‘llanishini ta’minlaydi.

Terminlarni boshqa tillardan to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima qilish ko‘p hollarda ma’no yo‘qolishi yoki buzilishiga olib keladi. Ba’zan xorijiy til terminining ekvivalenti milliy til leksikasida mavjud bo‘lmaydi, natijada so‘z yasash yoki kalkalash orqali yangi termin yaratishga to‘g‘ri keladi. Xalqaro terminlar esa ko‘plab tillarda bir xil shaklda qo‘llaniladi: “internet”, “atom”, “DNA” kabilar. Ammo ularni milliy tilga to‘g‘ri kiritish masalasi doimo dolzarb bo‘lib kelgan. Ba’zilarining o‘zbek tilidagi muqobillari yaratilgan bo‘lsa-da, xalqaro shakllari amaliyotda kengroq ishlatiladi. Bu holat lingvistik izchillik va til siyosati nuqtayi nazaridan muhokama qilinadi.

Terminlar yagona, rasmiy shaklda qo‘llanishi uchun ularni standartlashtirish (normalashtirish) lozim. Bu jarayon asosan quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

a) terminlar to‘plamini tuzish (lug‘atlar, atamalar ro‘yxati);

b) rasmiy tasdiqdan o‘tkazish (davlat til siyosati organlari, ilmiy kengashlar);

d) ta’lim va huquqiy hujjatlarga kiritish.

O‘zbek tilida bu borada so‘nggi yillarda sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, turli soha hamda fanlar bo‘yicha terminlar lug‘ati, Davlat tilida ish yuritish bo‘yicha qo‘llanmalar ushbu yo‘nalishda muhim qadam bo‘ldi. Biroq hali ham ayrim sohalarda terminlarning yagona shakli yo‘qligi kuzatiladi, bu esa turli joylarda ularning har xil talqin qilinishiga olib kelmoqda.

O‘zbek tilidagi terminologik tizimlar ko‘plab fan va texnika sohalarida o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular milliy tilning lingvistik imkoniyatlari va global ilmiy jarayonlarga moslashgan. Quyida tibbiyot, huquq va texnika sohalaridagi terminologik tizimlarning ayrim xususiyatlari tahlil qilinadi. Masalan, tibbiyot fanida terminlar asosan lotin va yunon tillaridan o‘zlashtirilgan bo‘lib, ko‘plab atamalar o‘zbek tilida moslashtirilgan yoki o‘zbekcha so‘z yasash orqali yaratilgan. Masalan, “qon bosimi”, “yurak ritmi”, “infarkt”, “gemoglobin” kabi terminlar tibbiyot tilining asosiy leksikasini tashkil etadi. Tibbiyot terminlari ko‘pincha aniq, ixtisoslashgan va semantik jihatdan barqaror bo‘lib, ularning qo‘llanilishi bemorlar va mutaxassislar o‘rtasida to‘g‘ri muloqotni ta’minlaydi. Biroq ayrim yangi texnologiyalar paydo bo‘lishi bilan yangi terminlar tezkor shakllanmoqda, bu esa tilning yangilanish jarayonini talab qiladi. Huquq sohasidagi terminologik tizimda esa ko‘p hollarda arab, fors, rus tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlar mavjud. Masalan, “shartnoma”, “jabrlanuvchi”, “sud”, “jazo”, “mas’uliyat” kabi terminlar huquqiy sohaning asosiy tushunchalarini ifodalaydi. Bu sohada terminlarning aniq va yagona tushunilishi qonunlarni to‘g‘ri talqin qilish va amaliyotga tatbiq etishda muhimdir. Shu sababli huquqiy terminlarning standartlashtirilishi, ularni o‘zbek tilida to‘g‘ri ishlatish alohida e’tibor talab qiladi. Texnika va sanoat sohasida ingliz va rus tillaridan o‘zlashtirilgan ko‘plab

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 10.25 / 2025

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-6, ISSUE-2

terminlar mavjud: “motor”, “generator”, “sensors”, “elektronika”, “mikroprotsessor” kabilar. Ularning ba’zilari o‘zbek tilida moslashtirilgan, boshqalari esa to‘g‘ridan to‘g‘ri xalqaro shaklda qo‘llanadi. Texnika terminologiyasida yangi texnologiyalar paydo bo‘lishi bilan yangi atamalar kiritiladi va bu jarayon tilning terminologik tizimini doimiy ravishda yangilab borishni talab qiladi. Shu bois, texnika sohasidagi terminlar lingvistik va texnik me’yorlarga muvofiq ravishda ishlab chiqilishi zarur.

Shuni qayd qilish kerakki, hech bir soha mutlaq daxlsizlikda taraqqiy eta olmaydi. Zero, jamiyatdagi har bir jabha vertikal va gorizontal yo‘nalishda o‘zaro birikkan yaxlit ijtimoiy sistema zanjiri tarkibidagi bir bo‘g‘indir. Demakki, har qanday soha terminologiyasi ham ushbu ijtimoiy sistemani aks ettiruvchi lisoniy sistema zanjiridagi bir bo‘g‘in sifatida boshqa sohalar terminologiyasi bilan parallel ravishda taraqqiy etadi, ular bilan muayyan munosabatlarga kirishadi [2. 24].

Xulosa qilib aytganda, terminologik tizimlar har bir fan va soha tilining asoslarini tashkil etib, ilmiy va amaliy faoliyatda muhim ahamiyatga ega. Ularning shakllanishi va rivojlanishi tilning ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda, fan va texnika taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Terminologik tizimlarning lingvistik xususiyatlari – semantik aniqlik, grammatik va morfologik struktura, shuningdek, fonetik va grafik standartlashtirish jihatlari tahlil qilindi. Shuningdek, tarjima va standartlashtirish jarayonlarida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish uchun milliy tilga mos keladigan yagona terminologik lug‘atlarni yaratish, ilmiy va ta’limiy adabiyotlarda izchil foydalanishni ta’minlash zarur. Kelajakda terminologik tizimlarni rivojlantirishda tilshunoslik, fan va texnika mutaxassislari hamkorligi yanada kuchaytirilishi lozim. Bu orqali o‘zbek tilida ilmiy muloqotning sifatini oshirish va xalqaro ilmiy maydonda raqobatbardosh so‘z boyligini yaratish mumkin bo‘ladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Дадабоев Ҳ. Ўзбек терминологияси. – Т.: 2019.
2. Djumashev A. Qurilish terminlarining sinxron tadqiqi: Fil.fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD). Avtoref.diss. – Andijon: 2025.
3. Levchenko Y. Neologism In the lexical system of modern English: on the mass media material: Master’s dissertation. Munich: GRIN Verlag, 2010.
4. Madalievna, I. S., & Khasanovna, G. D. (2021). Comparative study of “assessment seystem” in the semantic field of “education”. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(5), 969-973.
5. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004.
6. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002.
7. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” . – 5 жилдли. – 3-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2007.
8. www.google.com